

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ

ДЕЙНОСТТА НА „УЗУНКЪШ“, ТУРСКО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ И ДРУГИТЕ НЕЛЕГАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ТУРЦИ – БОРБА ЗА ЧОВЕШКИ ПРАВА ИЛИ ЗАЯВКА ЗА ТЕРОРИЗЪМ?

Д-Р АСЕН ПЕЙЧЕВ

АСИСТЕНТ Д-Р ПРЕПОДАВАТЕЛ В ЮЗУ Н. РИЛСКИ
ЕКСПЕРТ ПО КОНТРАТЕРОРИЗЪМ

Резюме: Статията разглежда спецификите в дейността на нелегалните организации на българските турци и помаци в периода 1984-1989 г., когато се случват най-драматичните събития от опитите на БКП за асимилация. Наред с естествената реакция на недоволство и съпротива срещу държавната политика, в дейността на организациите се открива и ясна линия за провеждане на диверсионни и терористични действия, голяма част от които са подкрепени и от турските разузнавателни служби. Голяма част от информацията за периода и действията срещу преименуването и ограничаването на религи-

озните свободи, особено в Турция, остава чувствителна и е повод за ограничителни действия срещу изследователите на събитията. Направен е опит за логично обобщение на предпоставките и мотивите за възникване на терористични клетки и извършване на терористични актове, мотивирани от репресивните действия на държавата срещу българските турци и помаци.

Ключови думи: нелегални организации, български турци, преименуване, тероризъм, етнически конфликт

THE ACTIVITY OF "UZUNKIŞ", TURKISH NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN BULGARIA AND THE OTHER ILLEGAL ORGANIZATIONS OF BULGARIAN TURKS – STRUGGLE FOR HUMAN RIGHTS OR TERRORISM REQUEST?

AS. DR. ASEN PEYCHEV

Abstract: The article reviews the specifics of the illegal organizations of the Bulgarian Turks and Pomaks in the period 1984-1989 – the most dramatic events of Bulgarian Communist Party's attempts for assimilation. Along with the logical reaction of dissatisfaction and civil resistance against the state policy, there was a clear line for carrying out subversive and terrorist actions by some of the organizations, a substantive part of which was supported by the Turkish intelligence services. Much of the in-

formation about the period and the actions against renaming and restriction of religious freedoms, especially in Turkey, remains sensitive and caused restrictive actions against researchers. An attempt has been made to logically summarize the prerequisites and motives for the emergence of terrorist cells and commission of terrorist acts, motivated by the state's repressive actions against the Bulgarian Turks and Pomaks.

Keywords: illegal organizations, Bulgarian Turks, renaming, terrorism, ethnical conflict

Събитията, свързани с т.нар. „Възродителен процес“¹ все още имат нееднозначно тълкуване в българското общество и историческа наука. Поставам кавичките предвид циничното вкореняване на понятието в България – зловещ социален и етнически експеримент, носещ всички характеристики на *етническо прочистване*, бе абсолютно целенасочено утвърден в общественото съзнание като *оценка* за събития, носещи по-скоро позитивно значение. При това оценка, свързана с един от най-силно спояващите българската нация елементи – Възраждането. Според изследователи, етническото прочистване от 1988-1989 г. е едно от най-мощните в Европа от края на Втората световна война, когато са разселвани германци (*вж. в бележката под линия*). Р. Аврамов определя ситуацията още по-крайно: „Петте години от началото на „Възродителния процес“ в края на 1984 г. до развързката в края на 1989 г. са период на затъване в безизходицата на асимилацията. През него България *необратимо изпада в състояние на локална – къде по-открита, къде по-завоалирана – гражданска война*. На всички нива и във всички области мерките, свързани с „турския проблем“, носят белезите на план за бойни действия; целият силов апарат е на крак и впрегнат в задачи, произтичащи от етническата политика. В международен план страната е затворена в обръча на все по-плътна дипломатическа изолация, активността на българските и чуждите тайни служби достига пароксизъм. В този контекст управленските решения все повече започва да следват собствена логика, стесняваща степента на свобода и полето за избор. Управляващите изпадат в ситуация без печеливш изход и без изгледи за разумно отстъпление.“²

Опитът за заличаване на идентичността на българските турци, посегателството върху корените, изконните семейни ценности и религия, логично, поражда съпротива, в която могат да се наблюдават всички елементи от негативната линия на лично и обществено поведение „радикализация-насилствен екстремизъм-тероризъм“. Разбира се, в голямата част от случаите на проявено насилие, то е от страна на държавните органи, ръководени от БКП. Ответните действия на нелегалните организации и техните членове са основно актове на протест, но отделни от тях по своя замисъл, изпълнение и резултати, са *терористични актове*.

Масштабите на политиката за насилствено отнемане на имената и на други граждански и религиозни права са наистина големи. „На 11 февруа-

ри (1985 г. – А. П.) вътрешният министър Димитър Стоянов отчита края на най-активната кампания, в която са преименувани 822 588 човека. Според малко по-късна справка, броят на преименуваните през 1984-1985 г. е 1 млн. 306 хил. души.“³ На практика, действията на българската държава в периода 1984-1989 г. биха могли да предизвикат и далеч по-сериозни последствия от гледна точка на ответната реакция на турското малцинство, но именно втвърдяването на политическия курс в Народна Република България, активното използване на репресивния апарат на „Държавна сигурност“ (ДС) и внедряването на значителен брой агенти сред организациите на българските турци успяват да задържат акциите относително малко на брой. В процеса на преименуване, провокации и репресии са ангажирани апаратите на всички „силови“ ведомства (Народна милиция, ДС, Вътрешни войски, Гранични войски), както и на контраразузнаването (Второ главно управление на ДС), с едно изключение – военното разузнаване (РУМНО), което не участва във вътрешните процеси, а действа чрез мрежата си от агенти на територията на Република Турция, от където се получава важна информация за действията и плановете на турските тайни служби.

Съвпадането на най-драматичните събития от „процеса“ с края на комунистическия режим на 09.11.1989 г. по символичен начин бележи едновременно крах на системата и на опита на комунистическата партия да направи „етно-социален“ инженеринг. Както посочва М. Методиев, „... по отношение на България мобилизацията, необходима за провеждането на „Възродителния процес“, е доказателство, че характерът на комунистическия режим не се е променил съществено в сравнение със средата на 50-те год. например. Връщането към военния комунизъм показва, че и към средата на 80-те год. държавата е не само способна да инициира масштабна държавна репресия, но е и достатъчно „тоталитарна“, за да я реализира. Събитията са потвърждение на аргумента, че въпреки всички разлики и нюанси през десетилетията на комунистическия режим, неговият характер си остава непроменен по същество, като в зависимост от конкретните условия или желания на партийното ръководство той има възможност да пренебрегне нововъзникналия „социален плурализъм“ и да мобилизира целия си репресивен потенциал за изпълнението на конкретни цели.“⁴

Логично, „разказите“ за събитията от периода 1984-1989 г., свързани с промяната на имената, суспендирането на религиозните права и другите репресии са разнопосочни и поляризирани. Голяма част от „експертите“ (бивши служители и сътрудници на „Държавна сигурност“), участвали пряко в събитията, имат широко тиражирани версии, че мащабните репресии са „спасили“ България от етнически конфликт, подобен на този в бивша Югославия. Има немалък брой монографии, част от които ще цитирам по-нататък, но не защото подкрепям принципните тези на авторите, а защото те разполагат с информация, недостъпна за мнозина. Информацията за реалните заплахи, свързани с ответната реакция на неформални организации не е малко, но в нея има и значителни липси. На първо място, голяма част от документите, свързани с реалните лица и събития е унищожена още в началото на 1990 г. Тогава по заповед на вътрешния министър ген. Атанас Семерджиев архивите са прочистени, за да се прикрият престъпления и да бъдат под контрол документи, чрез които да бъдат държани в зависимост сътрудниците на ДС. На второ място, интересите на ДПС като политическа партия и на нейното ръководство са насочени по-скоро към прикриване на информация за съдбата на други организации на българските турци. Почти непрекъснатото присъствие или близост до изпълнителната власт от 1990 г. насам дава на партийното ръководство механизми за контрол на достъпа до информация в различни масиви архиви, а икономическият контрол върху голяма част от медиите в страната държи темата „на сянка“ от публичния интерес. Не на последно място, интересите на Република Турция като регионален фактор биха били по-скоро накарнени от информация, свързана с евентуална държавна подкрепа по време на тези събития. Действията на турското разузнаване от периода 1984-1989 г. са слабо познати сред широката публика и това също буди специализиран изследователски интерес.

На „другия полюс“ в оценката за събитията са потърпевшите – активистите на нелегалните организации и политите (основно от ДПС), които окачествяват съпротивата само и единствено като „борба за права и свободи“. Сложното преплитане на техните версии и истории с официалната версия, поддържана от БКП и бившите функционери на ДС, както и оскъдната, но налична информация за вмешателство на турските тайни служби (Millî İstihbarat Teşkilatı/MIT) в процесите *преди и по време* на събитията от 1984-1989 г.

В тази статия изследвам процеса, фокусирайки се върху дейността на нелегални организации на българските турци, които действат в периода 1984-1989 г. Впечатление прави съпоставката в периода на учредяването им – голямата част от тях са създадени в много кратък времеви интервал – юни-юли 1985 г. – което трудно може да се приеме като „чиста случайност“. По данни на Н. Кръстева и Б. Асенов, „През периода 1985-1987 г. в България са разкрити 28 нелегални групи и организации, в които са въввлечени общо 367 души. От тях най-голяма е организацията „Турско националноосвободително движение в България“. В нея членуват 102 души, 13 от които са били действащи агенти на ДС. Още 197 души са знаели за дейността на организацията и са изпълнявали инцидентно поставени им задачи.“⁵ Организациите възникват най-вече локално в южните райони на България, където има турско малцинство, но много скоро техните активисти започват да изграждат мрежи и в други части на страната живее компактно турско население – в Толбухински, Варненски, Шуменски, Търговишки, Разградски и Силистренски окръзи, както и в София. Както свидетелстват голяма част от техните създатели, те се познават помежду си, активно обменят идеи и информация, често планират съвместно своите документи, срещите си с турското население и др. Според свидетелствата на Неджметин Хак – един от създателите на Турското националноосвободително движение в България (ТНОДБ) – малка група от активисти, успяват да създадат организационни „клетки“ 500 населени места.⁶ Тези подробности дават основание да не се изключва хипотезата, че голяма част от дейността (в точно определен етап от развитието им) започва да се координира и да се използва като система за противодействие на държавната политика на НРБ.

Основен интерес при започването на това проучване за мен представляваше „Узункъш“⁷, ръководена от Мохамед Юсеинов Юсуфов, известен още с прозвището *Мохамед Узункъш*. Смело мога да кажа, че и по тази конкретна тема има сериозен дефицит на общодостъпна информация, с изключение на публично разпространяваните през последните 10-ина години спомени на Узункъш. В тях той основно критикува ръководството на ДПС и лично дългогодишния идеолог и лидер Ахмед Доган за подмяната на истинските цели на съпротивителното движение. Липсва информация за организацията на бунтове и други протестни действия, за която самият Узункъш свидетелства, че ръководи чрез тайнопис, първо от Старозагорския, а след това от

Пазарджишкият затвор, в който излежава 20-годишна присъда за противодържавна дейност. Самият той посочва, че докато се намира в затвора, заедно със свои съратници планира и подготвя съпротивителни действия, за чийто характер обаче не уточнява подробности.⁸ Юсуфов остава в затвора до юни 1990 г., като през този период вече е създадено ДПС и лидерските постове са поети от Доган и други функционери, за които в последствие става ясно, че са сътрудничели на „Държавна сигурност“. „Дългата зима“ се възприема от мнозина участници в събитията от 80-те год. като едно от „... малкото автентични съпротивителни движения в годините на комунизма, които не са продукт на ДС и режима. Лидерът на организацията е Мохамед, който днес е взел за фамилия името на организацията – Узункъш. Именно Мохамед Узункъш и Неджметин Хак дават пълномощно на Доган да представлява организацията след пускането му от затвора.“⁹

Може да се изгради контраразузнавателна и изследователска хипотеза, че Мохамед Узункъш е разработван в продължителен период от турските тайни служби. От края на 70-те год. той работи като музикант в заведения в курорти по Южното Черноморие и (според собствените му свидетелства) има достъп до много широк кръг от хора и информация. „Активирането“ му като лидер на организация е през 1985 г., т.е. в периода, който отбелязах по-горе. Тази хипотеза съвпада с данни от документи на Шесто управление на ДС, според които сред по-образованите български турци има „...увеличаване на броя на отделни лица и групи с антикомунистическа и антибългарска дейност. Оперативната информация на ДС показва, че във всички висши и полувисши учебни заведения се формират характерни групирания на студенти турци, които провеждат сбирки на турски език и честват мюсюлмански религиозни празници. Особено масов характер тази тенденция придобива през периода 1974-1976 г. в София, Варна, Пловдив и Шумен.“¹⁰ Макар и Узункъш да няма висше образование, харизмата му вероятно е оценена като фактор за привличане към сътрудничество.

Трябва да се отбележи, че турското разузнаване работи активно в България още от началото на 30-те год. на XX в., а особено след края на Втората световна война, когато двете държави остават противопоставени в двата геополитически лагера, разузнавателният интерес и от двете страни на границата е много силен. Вълна от протести и отделни сблъсъци с милицията и формирания

на ДС има в началото на 70-те год. и документи от архивите на ДС сочат, че генезисът на много от нелегалните организации на българските турци е именно тогава. Турското разузнаване удачно разпознава момент, в който назрява недоволство срещу властта в НРБ и активира значителни ресурси за създаването на много и разнообразни форми и организации за протести, насаждане на изселническа психоза (дори сред местни общности, които не показват съпротива при преименуването), пропаганда срещу властта и, естествено, диверсионна дейност, която е подготовка за терористична дейност. При това следва да се отбележи, че акцията за смяна на имената през 70-те е основно спрямо *помациите*. Възможна теза за активизацията на турското разузнаване е, *че преименуването може да се използва като претекст*, без да бъдат засегнати общностите на българските турци, сред които вече действат групи от сътрудници, които предават информация от разузнавателен интерес. Отново действията на БКП и държавните органи стават причина за сериозна ескалация на процесите за радикализация и екстремизация на големи групи от населението с турски и помашки корени. „През периода 1970-1973 г.“¹¹ органите на ДС разкриват няколко нелегални организации, които подготвят масови съпротивителни акции и демонстрации. Така напр. през втората половина на 1972 г. в продължение на няколко месеца жителите на с. Долно Изворово, Старозагорски окръг не ходят на работа, децата не ходят на училище, а селото се изолира от съседните селища.“¹² „Кампанията за преименуване на помациите през първата половина на 70-те год. отново е посрещната със съпротива на много места. През 1971 г. в родопските градове Мадан и Рудозем се провеждат демонстрации, които са разпръснати със сила. Много ожесточена е съпротивата в началото на 1972 г. в с. Барутин. В намиращата се наблизо до селото ураниева мина се стига до жестока ръкопашна битка. Помациите миньори са смазани от бой, след което насилва са преименувани... През май 1972 г. група от около 400 души от Якоруда и околните села тръгват на поход през планината Рила, за да се доберат до София, където да протестират пред американското и турското посолство... Най-мощен по време на кампанията за преименуването на помациите е бунтът на селата Корница, Брезница и Лъжница в източните склонове на Южен Пирин през януари-март 1973 г. С активното участие на изселения корничанин Рамадан Рунтов в селото се създава нелегална организация начело с Халил Бялков, Байрам Гетов

и Исмаил Бялков, която се свързва със съседните населени места. На 23-и януари помаците решават децата да бъдат спрени от училищни занятия, а повечето от възрастните престават да ходят на работа. Мъжете се въоръжават с ножове, брадви и колове¹³, на площада се запалват огньове и големи групи от протестиращите организират денонощно дежурство.¹⁴ Нека направим един бърз преход към събитията от самия край на 1989 г., когато гореспоменатите лидери на нелегалната организация от Корница се появяват в качеството си на членове на Независимото дружество за правата на човека, оглавявано от Р. Воденичаров и искат да се отделят в самостоятелна организация за защита правата на помаците. Дисиденти или сътрудници на турското разузнаване е въпрос, който вероятно ще търси своя отговор и занапред...¹⁵

Процесите от 1984-1989 г. успяват до голяма степен да изненадат турското разузнаване, а възможностите за среща с агенти и събиране на информация стават силно ограничени, защото българските власти изолират районите, в които живеят предимно български турци. Пътуванията до районите са забранени дори и за дипломати, прекъснати са пощенските и телефонните връзки. Въпреки това, данните в архивите на ДС за работата с нелегални организации и преди този период са различни според свидетелства на контраразузнавачи, работили по т.нар. „турско направление“. През 1985 г. турското разузнаване вече има стратегия за действие, която включва организиране на актове на съпротива срещу преименуването, въздействие върху подрастващото поколение, стриктно спазване на религиозни ритуали (вкл. обрязването на момчетата под 16-годишна възраст). За реализацията съдействат и изселническите организации като „Асоциация за култура и солидарност с родопските и дунавските турци“ и създаденото през 1985 г. „Дружество за култура и солидарност с балканските турци“. Ескалацията на напрежението и от двете страни бързо нараства, като турската пропаганда променя основното послание – от „Борба без оръжие“ (девиз на ТНОДБ) към подбуждане с масова съпротива, демонстрации, стачки безредици, палежи, тероризъм, вкл. въоръжена съпротива. Създаването на този контекст на нестабилност постига своята крайна цел – макар под силен контрол и с премерена реализация, българските власти предприемат репресивни мерки срещу тях. Постигната е една от основните цели на Турция – да има повод за намеса и да призовава и други държави към подкрепа. „Органите на ДС

имат данни, че за тази цел МИТ се опитва чрез националистическите организации в Турция да изгради в нашата страна групи, които да провеждат терористично-диверсионни акции, да подстрекават към масови протести, към въоръжена съпротива. Анализът на ДС след 1986 г. показва, че специалните служби на Турция, заедно със специалните служби на страните от НАТО и с помощта на българската емиграция се опитват да създадат на националистическа основа вътрешна опозиция и да организират масова съпротива в страната, която да доведе до нейната дестабилизация“.¹⁶

Изследователи отбелязват, че съпротивата срещу насилствената смяна на имената и ограничаването на религиозните свободи (първата половина на 70-те год. при помаците и средата на 80-те год. при турците) е предимно със стихийен характер – закономерна реакция срещу упражненото насилие. Според А. Калъонски „Въпреки че жертвите по време на първите протести и опити за организирана самозащита далеч не са хиляди, както съобщават някои турски вестници, отново е пролята кръв, което ще има както морално и символично, така и съвсем реално политическо значение по време и след „възродителния процес“. Колективните протести и отпор са най-силни в Бенковски, Груево, Момчилград, Джебел – Кърджалийско, Крепча и Голямо Градище – Търговишко, Ябланово – Котленско и др. На места срещу демонстрантите се открива стрелба и има убити, като първата жертва е дадена на 24 декември (1984 г. – А. П.) в с. Млечино – Ардинско. Други умират вследствие на физическо насилие, хиляди са изпратени в лагери превантивно или впоследствие, интернирани във вътрешността на страната индивидуално или със семействата си, подложени на временна военна мобилизация.“¹⁷

Все пак, с напредване и изостряне на репресивните процеси, организираният характер, търсенето на подкрепа от организации в Република Турция и провеждането на терористични акции започват да се приемат като логично продължение на случващото се. М. Иванов характеризира съпротивителното движение като еволюиращо: „...то приема и крайни, вкл. и насилствени форми. Известни са прояви на тероризъм, някои от които довели до невинни жертви, както и на протурски национализъм. Протурският национализъм по това време е съвсем закономерна реакция и не трябва да учудва никого – изпадналите в беда турци в България търсят в Турция и в международната общност закрила срещу насилниците. Правят се и някои опити за

организирана нелегална съпротива, които властите смазват в зародиш – „Ленинската комунистическа партия на турците в България“ с ръководител Авни Велиев (ликвидирана през септември 1984 г.), организацията в Момчилград с ръководител Осман Салифоглу, която ръководи масовата съпротива в града на 26 и 27 декември 1984 г., „Дългата зима“ с ръководител Мохамед Юсеинов Юсуфов-Узункъш (създадена през юни 1985 г.), организацията на журналиста Халим Пасажов (Пасач) (създадена през юни 1985 г.), „Турското националноосвободително движение в България“ (създадено през юли 1985 г. и ликвидирано през юни 1986 г.) с ръководител Неджметин Хак, към което е привлечен и бъдещият ръководител на Движението за права и свободи Ахмед Доган и др. Всички тези организации съществуват за малко време без да могат да разгърнат дейността си (относително по-разгърната е само дейността на „Турското национално освободително движение“).¹⁸ Терористичната група „Ние“, към която принадлежат осъдените на смърт извършители на най-тежкия терористичен акт от периода (взривът във вагона за майки с цена на гара Буново на 09.03.1985 г.) и на още някои от най-ужасяващите атентати също по време на съществуването и активната си терористична дейност е била под контрола на Кадир Сойлу – служител на турското консулство в Бургас.¹⁹ Нелегална група под псевдонима „Лудогорци“ предава в турските посолства в Белград и Будапеща, както и на транзитно преминаващи през територията на България шофьори снимки на военни обекти, а също така подготвя и взривове на ключова инфраструктура.

Именно за ТНОДБ има най-много запазени свидетелства за готвени терористични актове, голямата част от които, за щастие, остават само планове. Според В. Божков, бивш началник на „турското направление“ във Второ и Шесто главно управление на ДС, „...една от неговите групи възприема идеята за извършване на терористични актове, като обмислят взривяването на няколко електрически стълбове на далекопровода, свързващ енергийната система на България и Румъния, взривяването на детски градини, бензиностанции и промишлени предприятия. Постепенно всички членове на групата възприемат идеята за провеждане на терористично-диверсионна дейност.“²⁰ В цитираното интервю, Божков детайлно описва процеса по откриване на редица технически средства, събирани и укривани с цел извършване на терористични актове от членове на нелегалните организации. Б. Асенов пък свидетелства, че през

1982 г. е било планирано нападение над партийни и държавни лица, а в периода 1987-1988 г. разкритите групи с цел съпротива на преименуването са 39.²¹

Много и разнообразни са версиите за започването на процеса по насилствено преименуване и изселване. Най-широко разпространена е тази за един от „изконните“ страхове на комунистическата власт, свързана с демографската криза в страната и увеличаването на етническите турци като дял от населението. Комплексът от тези фактори съвпада с историческия момент на окупацията на Кипър през 1974 г. и това поражда опасения не само в България, но и в др. съседни държави с „горчив“ опит от съжителство в Османската империя. Акад. И. Димитров изрежда като причини, подтикнали ръководството на БКП към това решение „...успешната промяна на имената на българомохамеданите и циганите; агресията в Кипър и страха от нова ислямска агресия на Балканите; засилване на влиянието на пантюркизма върху турската политика; засилване на наемската на Турция във вътрешните работи на България, спекулирайки с многобройното и компактно население на български турци; активизиране на дейността на протурски нелегални организации в България, вкл. и случаи на атентати.“²²

Логична е и версията за увеличаването на интензивността на процесите като част от националистическата вълна, обхващала част от ръководството на БКП в контекста на честванията на 1300-годишнината от създаването на българската държава през 1981 г. С. Дечев отбелязва, че „идеологическият климат“ на честването е благоприятен за активни действия и насърчаван от партийните идеолози: „Накратко, към 1982-1983 г. идеологията зад асимилационната кампания срещу помациите от 60-те и 70-те год., както и историческата митология на масовото съзнание и фалшификатите, изработени през XIX в., създават чувствителност и ценностна ориентация, поместващи се напълно в разбирането на българските историци за собствената им професия. Те споделят възгледа, че интересите на отечеството и държавата – така както са дефинирани от историческия романтизъм, а не от професионализма, законността и хуманизма – имат първенство и трябва да триумфират.“²³

Легитимна е дори на пръв поглед „конспиративно-теоретичната“ версия, че КГБ взима решение да бъде направен експеримент на територията на най-верния сателит на СССР – НРБ – който да покаже каква би била възможната реакция на тюркоезичното население в съветските републи-

ки при прилагане на подобни репресивни мерки. В края на 70-те и началото на 80-те год. в СССР комунизмът започва да губи ефективността си в съдържането на често напрегнатите междуетнически отношения в републиките, от една страна, и връзките с Москва, от друга. Неспособността на КПСС да осъществява превенция на междуетническите спорове в огромната територия на Съюза, води до задълбочаване на етно-политическото напрежение. Както отбелязва Н. Торун, „...при управлението на Хрушчов, Москва предприема мерки за десталинизация с по-гъвкав обществен ред, а в условията на политическа и икономическа децентрализация, местните партийни ръководства в републиките успяват да получат повече власт върху съответните територии. Логично, това води до надигане на националистични настроения сред местните елити. Преди управлението на Горбачов, Съветският съюз потиска националистичните дискурси на не-руските националности, но не успява да разреши проблема с национализма. При администрацията на Горбачов натрупаната омраза към различните националности излиза на повърхността като неочакван страничен ефект от политиките на перестройката и гласността. Общият консенсус е, че Горбачов наистина е приел съществуването на националния проблем, който води до разпадането на СССР, а по-късно до неизбежните етнически конфликти и граждански войни в постсъветските нации.“²⁴ В допълнение към Торун обаче трябва да отбележа, че в България формалното решение за преименуването е взето в периода непосредствено след смъртта на Ю. Андропов²⁵, който се характеризира със стремеж към ресталинизация и частична реализация с втвърдяване на репресивния апарат на КГБ. Наследилният го на поста генерален секретар К. Черненко (от 11.04.1984 до смъртта си на 10.05.1985 г.) на практика е в толкова лошо здравословно състояние, че СССР се управлява основно от партийните лобита и от КГБ. Именно затова си позволявам да допусна, че „благословия“ за подобно сталинско решение може да бъде получена в този момент от Москва.

Няма как да бъде подмината ролята и на Ахмед Доган. Тя може да се приеме като *епитол* на всички събития, предопределили края на социализма, прехода към демокрация, изграждането на посткомунистическия етнически модел и турбоментните развития в съвременната българска политика. Участието на Доган в процесите на създаване, укрепване и превръщане на ДПС от организация на българските турци до системна политическа пар-

тия е несъмнено, макар и в много случаи – противоречиво. Докато проучвах нелегалните организации и техните лидери, много често се натъквах на почти единодушното им мнение, че Доган е бил избран от тях, едва ли не „случайно“, заради факта, че е образован и част от научната общност. Също така, те директно го обвиняват в „подмяна“ на целите от времето на нелегалната борба, част от които (както бе изяснено по-горе) са радикални или направо екстремистки. Балансиращата роля на Доган и ДПС в българската политика винаги ще имат своите критици, но все пак съдържането на голяма част от външните и вътрешни напрежения сред голяма част от българските турци и помаци минава през изградения авторитет на лидер и групата от последователи в структурите на партията.

Продължават съмненията и спекулациите дали при създаването на ТНОДБ Доган вече е бил „извън контрол“ (от органите на ДС) или тъкмо обратното – създадена му е „история“, за да контролира събитията в най-голямата нелегална организация, която има и терористичен уклон. Самият той твърди, че лично „...отклонява „няколко терористични акта“. От затвора възпира организацията да не се превърне в терористична... Подчертава, че винаги категорично се е обявявал против кръвопролитията. „Аз спрях акцията по прекъсването на електропровода Русия-България“, сочи той.“²⁶

Принадлежността на Доган към органите на ДС и поемането на лидерството както в ТНОДБ, а в последствие, в ДПС до голяма степен действа като доказателство на тезата, че етническите процеси в България остават *управляеми и балансират нарастващите аспирации на Турция в посока на неоосманизма*. Многократните опити за формиране на нови политически субекти с по-радикални или ориентирани към влияние от Турция цели до момента остават без значими последствия в политическия живот на България. Хронологията на тези опити за разцепление в ДПС (Адем Кенан през 1992 г., Гюнер Тахир през 1998 г., Касим Дал през 2009 г., Лютви Местан през 2017 г. и актуалната ситуация с Делян Пеевски²⁷) показват, че опитът за „втвърдяване“ в партийната система на ДПС не се приема особено охотно и не води до възникване на реална „конкуренция“ за политическото представителство на българските турци.

Друг важен „епизод“, който вече е позабравен заради отстоянието във времето, е т.нар. история с „оня списък“, в която ключова роля има Доган. Нека припомним, че в този случай от вече далечната 1992 г. той предава документи на турския посла-

ник Ялчън Орал, които съдържат имената на български разузнавачи, работещи зад граница. Случаят е използван като удобен повод за разчистване на сметки не само в службите за разузнаване и сигурност, но и сред политически личности, които имат отношение към процесите (напр. тогавашният външен министър Стоян Ганев, министърът на отбраната Димитър Луджев и др.). В действителност, реалната ситуация (за жалост, достъпна като фактология за малцина) е, че Доган е привлечен за участие в активно мероприятие на българското разузнаване, „изтеклият“ списък е контролиран и всичко това му е било известно. Този случай обаче заслужава самостоятелно изследване. Любопитен детайл от актуалните събития на политически разпад в ДПС е „активирането“ на Мохамед Узункъш с интервю пред български медии, в което той за пореден път отрича ролята на Доган в опазването на етническия мир в България и отрича очевидното – амбициите на редица политици от средите на ДПС да оглавят партии с етнически и дори с радикални платформи: „Изфабрикуваха го ДС и службите, които са го внедрили в нашите среди и го ръководеха. Трябваше да дадат на турското население герой, да им внушат, че той е водачът, че той е извършил всички геройства, че трябва да му вярват и да го слушат. Реално назначен лидер. Разказвал съм тези истории, но ще се върна пак към тях, защото са показателни за днешния резултат.“²⁸

В заключение, следва да отбележим, че информационните дефицити за събитията от 1984-1989 г. остават значителни. От една страна, голяма част от архивът на ДС е унищожен още в самото начало на демократичните промени, за да се заличат следите от престъпленията и да се остави поле за действие на редица агенти. От друга страна, особено сериозен е проблемът с турските държавни архиви, които „ревниво“ пазят информацията за събития с между 35 и 40-годишна давност. Любопитен факт за читателите е, че след като пътувах до Турция, за да търся документи за „Узункъш“ през 2024 г., на връщане получих 5-годишна забрана да влизам в страната. Това ми дава основания да предположа, че голяма част от активните участници в подривната и терористична дейност все още са „на отчет“ в МИТ, а част от подходите и организациите все още се използват. Макар и вече 20 години партньори в НАТО, недоверието между България и Турция и техните разузнавателни служби остава устойчиво. Изводът от направеното проучване е, че *борбата за човешки права умело е била използвана като параван за подривна дейност сре-*

щу българската държава, вкл. с използването на терористични методи.

БИБЛИОГРАФИЯ:

НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК:

1. Аврамов, Р. Икономика на “Възродителния процес”. Център за академични изследвания, София, 2016, стр. 115
2. Ангелов, В. Борба без оръжие! Турско национално-освободително движение в България (1985-1986). Време за история (онлайн), 21.12.2009, https://angelovveselin.blogspot.com/2009/12/1985-1986-436_21.html, последен преглед на 15.07.2024 г.
3. Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна Сигурност, София, 1996, стр. 65
4. Василев, В. Веселин Божков: Сокола изпя на ДС другарите си, с които готвеше атентати в България. Фрог Нюз (онлайн), 16.01.2012 г., <https://frognews.bg/inteviu/veselin-bojkov-sokola-izpia-drugarite-koito-gotveshe-atentati-balgariia.html>, последен преглед на 27.06.2024 г.
5. Дечев, С. Българската историография и протоидеологията на т.нар. Възродителен процес. В: Аврамов, Р. Насилствената асимилация на турците в България 1984-1989. Размисли върху идеологията, историята, последиците. Център за академични изследвания, София, 2019, стр. 37
6. Димитров, И. За да ни има. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 1992, стр. 158
7. Иванов, М. В началото на етническия път (2). Болгари (онлайн), https://bolgari.org/mixail_ivanov:_v_nachaloto_na_etnicheskiiia_pyt_2_-el-2282.html, последен преглед на 12.07.2024 г.
8. Иванов, М. Някои политически аспекти на етническите отношения в България през последните 22 години. В: Кръстева, А. и др. (редактори). Демокрацията в България през XIX век. Европейски информационен център, В. Търново, 2010, с. 75
9. Иванов, М. Турски и български учени анализират трагичните измерения на преименуването на турците от комунистическия режим. Маргиналия (онлайн), 28.12.2020 г., <https://www.marginalia.bg/turski-i-balgarski-ucheni-analizirat-tragichnite-izmereniya-na-preimenuvaneto-na-turtsite-ot-komunisticheskiya-rezhim/>, последен преглед на 11.07.2024 г.
10. Калъонски, А. „Възродителният процес“ от 1984-1989 г. – Част 1. Либерален преглед (онлайн), 06.08.2009, <https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/645-19841989-1>, последен преглед на 09.07.2024 г.
11. Кръстева, Н., Б. Асенов. Потурчване. София, 1993, стр. 101

12. Методиев, М. За някои косвени, но трайни последици от „Възродителния процес“. В: Аврамов, Р. Насилствената асимилация на турците в България 1984-1989. Размисли върху идеологията, историята, последиците. Център за академични изследвания, София, 2019, стр. 122-123
13. Минкова, П. Бончо Асенов, подполковник от Шесто управление на ДС: за 45 години разкрихме 1500 турски шпиони. 500 са осъдени. 168 часа (онлайн), 21.10.2016 г. <https://www.168chasa.bg/article/5824456>, последен преглед на 09.07.2024 г.
14. Обретенов, Л. Възродителният процес - срам и глупост. Вместо да ги приобщи, БКП капсулира мюсюлманите. Клуб Z (онлайн), 02.06.2023, <https://clubz.bg/137253>, последен преглед на 20.06.2024 г.
15. Стоянов, С. Мохамед Узункъш: Години преди да чуя името Пеевски ДПС деребействаше, крадеше бизнеси, имоти, това е стилът на модела „Доган“. Фактор.бг (онлайн), <https://faktor.bg/bg/articles/mohamed-uzunkash-godini-predi-da-chuya-imeto-peeovski-dps-derebeystvashe-kradeshe-biznesi-imotitova-e-stilat-na-modela-dogan>, последен преглед на 16.07.2024 г.
16. Теодосиева, Н. Откривателят на ДПС и Доган: Ние бяхме единствените, които можеха да развенчаят мита „Доган“. Лентата (онлайн), 22.01.2013, https://www.lentata.com/page_5250, последен преглед на 09.07.2024 г.
17. Христов, Х. „Оперативното обслужване“ на студентите български турци от Шесто управление на ДС. Държавна Сигурност.com (онлайн), 20.08.2014, <https://desebg.hristo-hristov.com/vi/1945-2014-08-20-08-46-33>, последен преглед на 09.07.2024 г.
18. След 26 години една детска история разкрива зловещата роля на Доган и ДС. Общество и власт (онлайн), 17.02.2016, <https://www.sociopower.net/arhivite-sa-zhivi/item/824-sled-26-godini-edna-detska-istoriya-razkriva-zloveshtata-rolya-na-dogan-i-ds.html>, последен преглед на 21.06.2024 г.

НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК:

1. Torun, N. SOVIET NATIONALITY POLICY: IMPACT ON ETHNIC CONFLICT IN ABKHAZIA AND SOUTH OSSETIA. Karadeniz Araştırmaları. XVIII/70, 2021, p. 247
- 1 Не по-малко цинично е определението, утвърдило се в обществото за самия процес, в който българските турци емигрират в Турция – „Голямата екскурзия“ – започнала с изявлението на Тодор Живков на 29.05.1989 г., излъчено по Българската Телевизия и Българското Радио. БКП и марионетните органи на „Държавна сигурност“ първи

- определят своя акт като „екскурзия“. Засегнати са около 360 хил. души, принуден набързо да изоставят домовете си в България и да потърсят убежище в Турция. Почти единодушна е политическата и изследователската оценка, че това е най-голямото етническо прочистване в Европа в периода на Студената война, сравнено с изселванията на германци от Централна Европа през 40-те год. на XX в. Основното послание и призив е Турция да отвори границата си и да приеме изселниците. На 03.06.1989 г. Република Турция отваря границата и масовата миграционна вълна през лятото започва, като огромният поток от хора принуждава турската страна да затвори границата на 21.08.1989 г.
- 2 Аврамов, Р. Икономика на „Възродителния процес“. Център за академични изследвания, София, 2016, стр. 115
 - 3 Цит.: Обретенов, Л. Възродителният процес - срам и глупост. Вместо да ги приобщи, БКП капсулира мюсюлманите. Клуб Z (онлайн), 02.06.2023, <https://clubz.bg/137253>, последен преглед на 20.06.2024 г.
 - 4 Методиев, М. За някои косвени, но трайни последици от „Възродителния процес“. В: Аврамов, Р. Насилствената асимилация на турците в България 1984-1989. Размисли върху идеологията, историята, последиците. Център за академични изследвания, София, 2019, стр. 122-123
 - 5 Кръстева, Н., Б. Асенов. Потурчване. София, 1993, стр. 101
 - 6 Вж.: Теодосиева, Н. Откривателят на ДПС и Доган: Ние бяхме единствените, които можеха да развенчаят мита „Доган“. Лентата (онлайн), 22.01.2013, https://www.lentata.com/page_5250, последен преглед на 09.07.2024 г.
 - 7 В превод от турски „Дългата зима“ В свое интервю в предаване на БНТ Мохамед Узункъш обяснява името на организацията с готовността за продължителна борба срещу държавния репресивен апарат – б. а.
 - 8 Вж.: Мохамед Узункъш - «Съпротивата срещу «Възродителния процес», Отворени досиета 4 - 05.11.2022 по БНТ. <https://www.youtube.com/watch?v=f3gyeIJO2tU>, последен преглед на 21.06.2024 г.
 - 9 Цит.: След 26 години една детска история разкрива зловещата роля на Доган и ДС. Общество и власт (онлайн), 17.02.2016, <https://www.sociopower.net/arhivite-sa-zhivi/item/824-sled-26-godini-edna-detska-istoriya-razkriva-zloveshtata-rolya-na-dogan-i-ds.html>, последен преглед на 21.06.2024 г.
 - 10 Цит. по: Христов, Х. „Оперативното обслужване“ на студентите български турци от Шесто управление на ДС. Държавна Сигурност.com (онлайн), 20.08.2014, <https://desebg.hristo-hristov.com/vi/1945-2014-08-20-08-46-33>, последен преглед на 09.07.2024 г.
 - 11 Това е периодът, след 1968 г., когато има изселническа вълна към Турция, договорена между българското и турското правителство, а през 1970 г. се извършва масово

- преименуване на български турци и на помаци – б. а.
- 12 Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна Сигурност, София, 1996, стр. 65
 - 13 Други източници свидетелстват и за наличие на огнестрелно оръжие у протестиращите. При тези събития загиват 4 души от Корница. По-късно следствието установява, че никой от милицията и силите на ДС не е стрелял нарочно срещу хората на площада. Има съмнения, че двама от убитите са станали жертва на своите съселани, тъй като са били считани за хора на властта – б. а.
 - 14 Иванов, М. Турски и български учени анализират трагичните измерения на преименуването на турците от комунистическия режим. Маргиналия (онлайн), 28.12.2020 г., <https://www.marginalia.bg/turski-i-balgarski-ucheni-analizirat-tragichnite-izmereniya-na-preimenuvaneto-na-turtsite-ot-komunisticheskiya-rezhim/>, последен преглед на 11.07.2024 г.
 - 15 Вж.: Иванов, М. В началото на етническия път (2). Болгари (онлайн), https://bolgari.org/mixail_ivanov:_v_nachaloto_na_etnicheskii_pyt_2_-el-2282.html, последен преглед на 12.07.2024 г.
 - 16 Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна Сигурност, София, 1996, стр. 113
 - 17 Калъонски, А. „Възродителният процес“ от 1984–1989 г. – Част 1. Либерален преглед (онлайн), 06.08.2009, <https://www.librev.com/index.php/discussion/bulgaria/645-19841989-1>, последен преглед на 09.07.2024 г.
 - 18 Иванов, М. Някои политически аспекти на етническите отношения в България през последните 22 години. В: Кръстева, А. и др. (редактори). Демокрацията в България през XIX век. Европейски информационен център, В. Търново, 2010, с. 75
 - 19 В показанията си пред съда Елин Маджаров (Емин Мехмедали) казва: „През октомври-ноември 1985 г. се запознах със служителя от Турското консулство Кадир Сойлу. През 1986 г. Кадир Сойлу поиска от мен да му кажа къде в Бургаски окръг има разрушени джамии. Аз не бях виждал и не знаех такива. От февруари-март 1987 г. Сойлу започна да ми поставя задачи да събирам информация от различен характер, която да му предавам. Първоначално поиска данни за числеността на населението, изповядващо мюсюлманска религия в Бургаски окръг. Следващата задача, която Кадир Сойлу ми постави, беше да науча и да му съобща турските и българските имена на кметовете и секретарите на кметствата от тези села. В края на юни 1987 г. Кадир Сойлу ми продиктува българските имена на две жени – едната била народна представителка от Бургаски окръг, а другата от Сливенски, тя била ди-ректор на училището в село Ябланово, и поиска да науча турските им имена. Една седмица след като беше станал инцидента, при който трима души хвърлиха бомби при хотел на „Златни пясъци“ през юли 1987 г., Сойлу поиска да науча дали извършителите са с възстановени имена. Даде ми пари за бензин. Разбрах, че те са от Силистренски окръг и тръгнах за с. Листец, на 250 км от Бургас, при роднини. Взех имената, но Кадир Сойлу поиска и техни снимки.“ Цит. по: Кръстева, Н., Б. Асенов. Потурчване. София, 1993, стр. 91
 - 20 Цит.: Василев, В. Веселин Божков: Сокола изпя на ДС другарите си, с които готвеше агентати в България. Фрог Нюз (онлайн), 16.01.2012 г., <https://frognews.bg/inteviu/veselin-bojkov-sokola-izpia-drugarite-koito-gotveshe-atentati-balgariia.html>, последен преглед на 27.06.2024 г.
 - 21 Цит. по: Минкова, П. Бончо Асенов, подполковник от Шесто управление на ДС: за 45 години разкрихме 1500 турски шпиони. 500 са осъдени. 168 часа (онлайн), 21.10.2016 г. <https://www.168chasa.bg/article/5824456>, последен преглед на 09.07.2024 г.
 - 22 Цит. по: Димитров, И. За да ни има. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 1992, стр. 158
 - 23 Дечев, С. Българската историография и протоидеологията на т.нар. Възродителен процес. В: Аврамов, Р. Насилствената асимилация на турците в България 1984-1989. Размисли върху идеологията, историята, последиците. Център за академични изследвания, София, 2019, стр. 37
 - 24 Torun, N. SOVIET NATIONALITY POLICY: IMPACT ON ETHNIC CONFLICT IN ABKHAZIA AND SOUTH OSSETIA. Karadeniz Araştırmaları. XVIII/70, 2021, p. 247
 - 25 Ю. Андропов (1914-1984) е съветски политик, генерален секретар на ЦК на КПСС (1982-1984 г.), председател на Президиума на Върховния съвет на СССР (1983-1984 г.), дългогодишен председател на КГБ (1967-1982 г.) – б. а.
 - 26 Ангелов, В. Борба без оръжие! Турско националноосвободително движение в България (1985-1986). Време за история (онлайн), 21.12.2009, https://angelovveselin.blogspot.com/2009/12/1985-1986-436_21.html, последен преглед на 15.07.2024 г.
 - 27 По една ирония работата по тази статия съвпадна с развитието на конфликта между Доган и Пеевски през юли 2024 г. – б. а.
 - 28 Стоянов, С. Мохамед Узункъш: Години преди да чуя името Пеевски ДПС деребействаше, крадеше бизнеси, имоти, това е стилът на модела „Доган“. Фактор.бг (онлайн), <https://faktor.bg/bg/articles/mohamed-uzunkash-godini-predi-da-chuya-imeto-peeovski-dps-derebeystvashe-kradeshe-biznesi-imoti-tova-e-stilat-na-modela-dogan>, последен преглед на 16.07.2024 г.

